

श्वान शिक्षकांच्या कथा आणि व्यथा

प्रत्येक क्षेत्रात असतात, तसे हवसे, गवसे आणि नवसे याही क्षेत्रात असतातच. या प्रकरणात मी केवळ हौस भागविण्यासाठी, करमणूक म्हणून या क्षेत्रात उतरलेल्या माझ्यासारख्या काही महाभागांपासून श्वान शिक्षकाचा पेशा म्हणून स्वीकार करणाऱ्यांच्या अनुभवांपर्यंत विविध बाबींचा विचार करणार आहे. अपेक्षाभंगाचे दुःख सर्वात मोठे असते, म्हणून अपेक्षा काय बाळगाव्यात हे समजावण्याचा हा एक प्रयत्न!

सुरुवात माझ्यापासूनच करतो. त्यावेळी मी देना बँकेच्या सर्वोच्च प्रशिक्षक संस्थेत कार्यरत होतो. जागतिक बँकेचा प्रशिक्षक प्रशिक्षण शिक्षणक्रम करून आलो होतो. माझा सर्वात छोटा भाऊ अरुण याच्या घरी शिक्षणासाठी बसण्याची व्यवस्था या विषयावर चर्चा करित होतो. त्याची दहा वर्षांची मुलगी राधा मध्येच म्हणाली, “विजू काका, तुम्ही काय कुत्र्यांना खुर्चीवर बसून जेवायला शिकवता का?” विजू काका कुत्र्यांना शिकवितो एवढेच तिच्या लक्षात होते. श्वान शिक्षक म्हणजे कुत्र्यांबरोबर काम करणारा, त्याला कुत्र्यांसारखेच अंगणात चहा पाणी द्यायचे असा माणूस अशी बहुतेक श्वान मालकांची प्रामाणिक समजूत असते. त्यांचाच सर्वस्वी त्यात दोष आहे असे नाही, कारण ज्या प्रकारचे लोक श्वान शिक्षकाचा धंदा करतात, त्यांच्या बाबतीत हे खरेही आहे. दुसरे काही करता येत नाही म्हणून या क्षेत्राकडे वळणाऱ्यांमुळे अशा प्रकारचे विचार लोकांच्या मनात येतात. असो. या संबंदात डॉ. भगत साहेबांना काय अनुभव आले ते पुढे देत आहेच.

याचप्रमाणे माझा जेथे अपेक्षाभंग होतो, तो मी आता सांगतो. कुत्र्याकडून आपल्याला अपेक्षित काय कामे करून घ्यायची हे बहुतेक श्वान मालकच नाही, तर श्वान शिक्षकांनाही स्पष्ट नसावे, म्हणूनच ते योग्य पध्दतीने स्वतः शिकत नाहीत. त्यामुळे त्यांना हवा तसा प्रतिसादही त्यांच्या श्वान विद्यार्थ्यांकडून मिळत नाही. म्हणून प्रथमतः श्वान शिक्षकांनी योग्य पध्दतीने शिक्षण घ्यावे व मगच शिकवावे अशी माझी अपेक्षा आहे.

या शिक्षणाची पहिली पायरी म्हणजे आपल्या कुत्र्याचा विशिष्ट प्रतिसाद नेमका कशामुळे असतो, ते त्यांनी समजावून घेणे अतिशय महत्वाचे आहे. आपण श्वानाबरोबर असताना ते जवळजवळ अशक्य असते. अनुभवी श्वान शिक्षक वेगवेगळ्या कृती करून त्या कृतींना कुत्र्याचा प्रतिसाद कसा असतो ते पाहातात व ज्या कृतीमुळे कुत्र्याचा आनंददायक व आपल्याला हवा तो प्रतिसाद मिळतो, त्या कृती पुन्हा पुन्हा करून त्याला एक नाव देऊन ते नाव म्हणजे कुत्र्याने करायची ती विशिष्ट क्रिया हे कुत्र्याला समजावतात. हे समजण्यासाठी म्हणजे शिकविण्यासाठी आधी ती विशिष्ट कृती, नंतर त्या कृतीचे नाव व कुत्र्याने ती प्रतिक्रिया देताच शाबासकी अशी या शिक्षणाची पहिली पायरी असते. त्यानंतर दुसऱ्या पायरीवर नुसते नाव (कृती वगळता) व कुत्र्याची अपेक्षित प्रतिक्रिया घेतली जाते. त्याला त्याबद्दल शाबासकी दिली जाते. तिसऱ्या पायरीवर नाव व प्रतिक्रिया एवढेच ठेवून शाबासकी फारशी न देता नाव व प्रतिक्रिया देण्याची सवय कुत्र्याला लावली जाते. यातील शिक्षकाची कृती याचा नेमका अर्थ आपण आता पाहू. कृती म्हणजे करणे. पण यात हालचालीपेक्षाही मनातील विचार हे कुत्रे शिकविताना जास्त महत्वाचे असतात. आपण भाषा वापरतो ती आपले विचार दुसऱ्यांना कळविण्यासाठी. भारतीय शास्त्रांत भाषेचे चार प्रकार सांगितलेले आहेत परा, पश्यति, मध्यमा आणि वैखरी. पहिली भाषा-परा. ही विचारांची भाषा. ती सर्व जीवांना समजते.

या संबंधातील माझा अनुभव सांगतो. महाराष्ट्र राज्य पोलिसांच्या बाँब डिटेक्शन अँड डिफ्युजिंग सेवा म्हणजे स्फोटके शोधक व निकामी करण्याच्या विभागात बादल नावाचा कुत्रा होता. या कामात त्याचा हात धरणारा दुसरा कुत्रा नव्हता. पण या कुत्र्याला एक खोड होती. त्याला कोणीही हुकूम केलेला आवडत नसे. मी बाँस, अशी त्याची भूमिका असे. कोणीही बाँसगिरी करू लागला तर तो त्याच्यावर हल्ला करून त्याला चावत असे. एरवी सवंगडी म्हणून खेळायला तो कोणाही बरोबर तयार असे पण त्याला हुकूम केला की त्याचे डोके फिरायचे. त्याला खेळायला आवडते हे समजल्यामुळे खेळाखेळात त्याच्यावर ताबा घेण्याचा प्रयत्न मी युनिटच्या अधिकाऱ्यांच्यासमोर केला. मी दोन चेंडू घेतले. एक फेकला, की तो धावत जाऊन घेऊन यायचा. आमच्याकडे तो आला की मी तो बाँस धर असे न सांगता दुसरा फेकायचो. तोंडातला चेंडू टाकून तो फेकलेला चेंडू घेऊन यायचा. त्याच्यावर ताबा मिळविण्याची पहिली पायरी म्हणून त्याने चेंडू खाली टाकल्याशिवाय दुसरा न टाकता मी थोडा थांबू लागलो. त्याला धावायचे, खेळायचे होते. तो तोंडातला चेंडू टाकू लागला. याचा अर्थ तो मला मित्र मानू लागला असा मी घेतला व पुढच्या पायरीकडे मी वळलो. परा भाषेत हुकूम न देता मी चित्र निर्मिती(visualization) तंत्र वापरण्याचे ठरविले. बादल माझ्या समोर येऊन बसेल आणि तोंडात चेंडू तसाच धरून ठेवेल असे चित्र मी माझ्या मनःपटलावर रंगवून तो कुत्रा आमच्याकडे येत असताना त्याने जेथे बसणे मला अपेक्षित होते, तेथे ते चित्रित केले.

चेंडू घेऊन धावत येण्याच्या क्रियेत तो कुत्रा मला ओलांडून पुढे गेला. मी तो परत येऊन माझ्या समोर बसण्याचा संदेश जोरदार करताच त्याला हाताळणारे श्री. धुमाळ हे एकदम ओरडले, 'साहेब, बादल बिघडला आहे. हुकूम देऊ नका.' मी ताबडतोब हातातील दुसरा चेंडू फेकून त्याच्या खेळात सहभागी झालो. तो त्याचा राग विसरून त्या चेंडूमागे धावला. त्यानंतर दोनतीनदा चेंडू फेकून आम्ही खेळ थांबवला. मी माझे प्रात्यक्षिक तेवढ्यावरच सोडले व सर्व लोकांना सांगितले, याला हुकूम करू नका. तू दादा आहेस, काम तू जाणतोसच, आपण खेळ खेळू. तू बाँस शोधतोस तेव्हा मला तुझ्या खेळात घे असा विचार करा, मी आता तेच केले म्हणून बिथरलेला बादल शांत झाला व त्याने माझ्यावर हल्ला न करता त्याच्या खेळात मला सामील करून घेतले. मला चेंडू फेकण्याचे काम करू दिले. बादलला हाताळणारे श्री. धुमाळ म्हणाले, साहेब, मी घाबरलो होतो. त्याने पाठीवरचे केस ताठ केले होते. त्याने तुमच्यावर हल्ला केला असता. पण तसे झाले नाही. कारण मी माझे विचार बदलले. मनःपटलावरचे चित्र पुसून क्षणात पुन्हा खेळगड्याची भूमिका घेतली. या माझ्या कृतीने बादलच्या प्रतिक्रियेत फरक पडला.

प्रत्येक कुत्रा हे एक स्वतंत्र व्यक्तिमत्व असते. कोणत्या विचारांना त्याची प्रतिक्रिया काय असेल ते विचारात घेऊन, ते विचार मनात आणून, तपासून घेऊनच कामाची सुरुवात करायला लागते. याबाबत माझे मित्र शैलेश ओंकार यांचा एक अनुभव धडा घेण्याजोगा आहे. मी त्यांच्याच शब्दांत तो पुढे देणार आहे.

परा ही विचारांची भाषा, तर पश्यति ही डोळ्यांची भाषा. एक श्वान शिक्षक जेव्हा कोणा कुत्र्यासमोर उभा असतो, तेव्हा तो कुत्रा त्या श्वान शिक्षकाची प्रत्येक हालचाल, त्याच्या चेहऱ्यावरचे भाव इ. बाबी न्याहाळत असतो. माणसांच्या कोणत्या खाणाखुणा कुत्र्यांना समजतात, व कोणत्या समजत नाहीत हे समजण्यासाठी आपल्याला कोणा तरी जन्मांधळ्याकडे बघावे तसे बघावे लागते. त्याप्रमाणे आपण शारीरिक हालचाली केल्या की त्यांना त्या समजतात. उदाहरणार्थ, थांबसाठी हाताचा पंजा दाखविणे, बोलाविण्यासाठी हातांची बोटे व पंजा आपल्याकडे हलविणे, जाण्यास सांगण्यासाठी हात ज्या दिशेने त्याने जाणे अपेक्षित असते, त्या दिशेने हलविणे.

सर्वात गडबड करणारी म्हणजे कुत्र्याला आपल्याकडे बोलविण्यासाठी माणसाने करायची हालचाल. ही हालचाल श्वान शिक्षकाला कुत्र्यांना शिकवावी लागते. कुत्र्याचे डोळे हा त्याचा सर्वात कमजोर अवयव. किती अंतरावरून कुत्र्याला आपल्याकडे बोलवायचे आहे या निर्णय घेऊन योग्य ती हालचाल ठरविली जाते. प्रत्येक श्वान मालकाला श्वान शिक्षकाने कोणती खूप शिकविली आहे ते समजाऊन घेऊन योग्य ती हालचाल ठरविली जाते. प्रत्येक श्वान मालकाने व श्वान शिक्षकाने त्याप्रमाणे कुत्र्याकडून त्याचा सराव करून घ्यावा लागतो.

कुत्र्यांना सूचना देण्याचे सर्वात उत्तम साधन म्हणजे श्वान शिट्टी. (dog whistle) कुत्र्याला जे आवाज ऐकू येतात, ज्या ध्वनिलहरी कुत्र्याचे कान पकडू शकतात, त्या लहरी माणूसच नाही, तर पक्ष्यांच्याही ऐकण्याच्या क्षमतेच्या बाहेरच्या असतात. पूर्वी बिनतारी तारायंत्र वापरून तार पाठविण्यासाठी जे मोर्स कोड वापरत, तशा एक लांब, एक छोटी किंवा लांब लांब लांब, छोटी छोटी छोटी अशा वेगवेगळ्या पध्दतीने त्या शिट्टीत फुंका मारून इतरांच्या नकळत कुत्र्यांना सूचना देण्यासाठी या शिट्टीचा वापर अवश्य करावा. मुख्य म्हणजे याचा पल्ला तीन एक किलोमीटर इतका असतो व मध्ये मोठा अडथळा आला नाही, तर त्या ध्वनिलहरी तो अडथळा ओलांडू शकतात. सूचना देणाऱ्याला आपला आवाज आजिबात वाढवावा लागत नाही. म्हणून शिकविताना शिट्टीचा उपयोग जरूर करावा. यात एकच अडचण येऊ शकते, ती म्हणजे प्रत्येक शिट्टीचा आवाज हा वेगवेगळा असतो. म्हणून कधी शिट्टी बदलायची वेळ आली तर दुसरी शिट्टी घेतली गेली तरी पुन्हा पहिल्यापसून त्या कुत्र्याला शिकवावे लागते. एवढ्यासाठी प्रत्येक श्वान मालकाने श्वान शिक्षक कुत्र्याला शिकवित असताना कसे शिकवितो ते समजावून घेणे आवश्यक असते. म्हणजे शिट्टी बदलली तरी श्वान मालक स्वतःच त्या कुत्र्याला शिकवू शकतो. ते खूप उपयोगी असते. श्वान शिक्षक कुत्र्याला शिकवित असताना वेगवेगळे तंत्र वापरीत असतो. शिट्टीतील बदलाप्रमाणे त्या श्वानाला आपण कोणते तंत्र वापरले ते त्याच्या लक्षात राहाणे अशक्य असते. कुत्र्याचा सराव घेताना कुत्र्याचा मालक शिकविणाऱ्याच्या तंत्राची पुनरावृत्ती करीत असतो. त्यामुळे मालकापेक्षा श्वान शिक्षकाला खूपच जास्त वेळ द्यावा लागतो.

श्वान शिट्टी ही फारच वैयक्तिक बाब. पण वैखरी म्हणजे आपली बोली भाषा. शब्द उच्चारण. श्वानाला शिकविताना जे शब्द वापरायचे त्याची एक जागतिक शब्दावली आहे. प्रत्येकाने तीच शब्दावली वापरून कुत्र्याला शिकवावे. त्या भाषेद्वारे कुत्र्याला समोरच्या माणसाला काय म्हणायचे आहे ते समजते. मग त्याप्रमाणे वागायचे की नाही ते तो कुत्रा ठरवतो व तसे वागतो. भाषा कळली म्हणून ऐकलेच पाहिजे असे होत नाही. म्हणून प्रत्येक श्वान मालकाने कुत्र्याने आपले ऐकलेच पाहिजे हे स्वतःचे स्वतःच शिकविले पाहिजे. हे कसे शिकवायचे ते त्याने शिकले पाहिजे.

डोळ्यांच्या भाषेनंतर वापरली जाते ती मध्यमा. हृदयाची भाषा. अगदी आतल्या मनाची भाषा. या भाषेत संवाद साधण्यासाठी स्पर्श हे साधन वापरले जाते. आपण आपल्या स्पर्शातून आपल्या न कळत खूप काही सांगत असतो. आपल्या हृदयाचे भाव आपण आपल्या स्पर्शातून ज्याला आण स्पर्श करतो त्याला देत असतो. कुत्र्याशी संवाद साधण्यासाठी स्पर्शाइतके प्रभावी साधन दुसरे नाही. या बाबत सौ. जोशींचे उदाहरण लक्षात घेण्यासारखे आहे. हे अपत्यहीन कुटुंब होते. वात्सल्याची तहान भागविण्यासाठी त्यांनी एक कुत्रा आणला. कुत्र्याचे पिल्लू आणताना श्री. जोशी गाडी चालवीत होते व सौ जोशींनी ते पिल्लू आपल्या मांडीवर घेतले होते. त्याला दुखापत होऊ नये म्हणून त्याला जपले पाहिजे हा त्यांचा भाव त्यांच्या मनात असे. याचा परिणाम असा झाला की त्यांच्या हजेरीत तो श्वान शिक्षकांचे ऐकेनासा झाला, तो कुत्रा त्यांचे लाडावलेले बाळ होऊन बसला. प्रत्येक श्वान मालकाने आपल्या कुत्र्याची आई होताना कै. सानेगुरुजींची श्यामच्या आईचे

हवे तेव्हा कर्तव्यकठोर होणारे हृदय कसे होते त्याचे उदाहरण समोर ठेवले पाहिजे. राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाच्या खेलकूद विभागाच्या प्रमुखांनी मला इस्त्रायलच्या यशामागचे रहस्य सांगितले. इस्त्रायल हा मूठभर लोकांचा देश, पण तो जगात भारी ठरतो कारण तेथे आई होणाऱ्या प्रत्येक स्त्रीला आपल्या बाळाला स्पर्श केव्हा करायचा, त्याला हृदयाशी कवटाळून शाब्बास केव्हा म्हणायचे त्याचे शिक्षण दिले जाते. त्यातून त्या बाळाला जीवनातील अति महत्वाच्या प्रसंगी स्वतःच्या ताकतीवर पूर्ण प्रयत्नांती ध्येय साध्य करण्याचे शिक्षण मिळते.

स्वतःच्या कुत्र्याला कसे शिकवायचे हे शिकण्यासाठी श्वान शिक्षकाशी श्वान मालकाने संवाद साधला पाहिजे. तसेच श्वान शिक्षक म्हणून काम करणाऱ्यांनीही दुसऱ्या श्वान शिक्षकांशी संवाद साधून या वेळी नेमके काय केले म्हणून हा कुत्रा असे वागला याबाबत विचारविनिमय केला पाहिजे. अशी चर्चा कोणी केली तर दुसऱ्यांना खरे खरे सांगितले पाहिजे तरच एक माणूस चांगला श्वान शिक्षक होऊ शकतो. काम करून करून शिकणे जवळ जवळ अशक्य असते. दुसऱ्याच्या अनुभवातून बरेच काही शिकता येते. आपली विद्या दुसऱ्याला देणारे गुरू आणि विद्या देणारे शिक्षक इतर क्षेत्रांप्रमाणेच येथेही कमीच आहेत. या माझ्या व्यथा आहेत.